

MONC**RAPA**(03)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE

VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY
AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL
PERSPECTIVE**

**VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA**

CIP 904:323.26 V10

Violence and conflict in late Antiquity and the middle ages : an archaeological perspective = Violència i conflicte en època tardoantiga i medieval : una perspectiva arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic, 2025. – 1 recurs en línia (399 pàgines) : il·lustracions. – Conté: Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie / Valérie Serdon ... – Textos en català, anglès, francès, italià i Castellà. – Descripció del recurs: 15 setembre 2025. – (Moncrapa ; 3) ISBN 978-84-9984-716-0 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-753-8 (Edicions UdG)

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Serdon, Valérie. Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Violència – Història – Fins al 1500 2. Arqueologia medieval 3. Arqueologia clàssica 4. Llibres electrònics

CIP 904:323.26 V10

Moncrapa - 03

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN Documenta Universitaria:

978-84-9984-716-0

ISBN Oficina Edicions UdG:

978-84-8458-753-8

DOI: [10.33115/b/9788499847160](https://doi.org/10.33115/b/9788499847160)

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part del Projecte quadriennal de recerca finançat per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma.»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2025

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari— a una llicència Creative Commons de tipus Reconeixement-NoComercial (BY-NC) v.4.0. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font i que no en feu un ús comercial. La llicència completa es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.ca>

ÍNDEX

Violence et conflit au Moyen Âge . Miscellanées d'histoire et d'archéologie	6
Valérie Serdon	
La fortificación de época visigoda en el extremo occidental de la tarraconense. Tedeja y Cabeza San Vicente (Burgos)	21
Jose Angel Lecanda, Asier Pascual	
La fortezza bizantina di Luni e i pericoli per la navigazione nel Tirreno	39
Ettore Alfredo Bianchi, Aurora Cagnana	
El Castellón: un territorio de frontera en el valle del Esla, entre los siglos v y vi	51
José Carlos Sastre Blanco, Iñaki Martín Viso, Patricia Fuentes Melgar, Raúl Catalán Ramos	
Escaping from Piracy in Early Byzantine Italy: the case of Sant'Antonino revisited	61
Ettore A. Bianchi	
La formació de la marca. L'ocupació del territori entre les Alberes i Girona pels francs . Dades documentals i arqueològiques	72
Josep Maria Nolla	
Fortificacions medievals entre la Segarra i el Solsonès, frontera al segle x?	81
Laura de Castellet, Adrià Cubo, Pilar Giráldez, Joan Menchón, Ainhoa Pancorbo, Mariona Valldepérez, Màrius Vendrell	
Les torres exemptes del Pallars Jussà. Proposta de seriació (segles VIII-XI)	103
Ramon Martí, Adrià Cubo, Mª Mercè Viladrich	
Canvis antics accelerats per la guerra. Dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII)	122
Jaume Oliver Bruy	
Indagini archeologiche nel castello di Gioia Sannitica (Caserta): primi dati	137
Silvana Rapuano	
La Iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia). Fortaleza del poder feudal de los obispos de Segovia	151
Luis Miguel Yuste Burgos	

La lluita entre el poder reial i els Cabrera. El cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona	167
Imma Ollich, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Antònia Díaz-Carvajal, Montserrat de Rocafiguera, Esther Travé	
El Castellvell de la Marca al segle xv, una fortificació inèdita de la guerra civil catalana	186
Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias	
Violència senyorial i participació pagesa. La fortificació del castell de Vilobí d'Onyar (segles XIII-XIV)	208
Elvis Mallorquí	
Disputed Mountains. Defining landscapes of conflict in the Monti Aurunci (Italy - Southern Latium)	221
Edoardo Vanni, Francesca De Pieri, Simone Zocco, Alessandra Cammisola	
La Torre de Badalona, l'escenificació d'un domini senyorial (s. XIV - XVII)	245
Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn	
Los conflictos por el agua y sus testimonios arqueológicos en la Baja Edad Media. Las fuentes abovedadas concejiles	258
Beatriz González Montes, José Avelino Gutiérrez González	
¿La cuenca de Eyrieux (Francia), un territorio medieval libre de conflictos?	275
Emilie Comes-Trinidad	
Les muralles medievals de Roses. Una necessitat defensiva i una font de conflictes polítics. Dades des de l'arqueologia	285
Lluís Palahí Grimal, Marc Bouzas, Jordi Vivo	
Violenza contro la popolazione civile nella Sardegna rurale del XIV secolo. Testimonianze archeologiche dallo scavo del villaggio medievale abbandonato di Geridu	297
Marco Milanese	
Evidències arqueològiques d'una mort violenta al Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat). La sepultura anòmala de la tomba 214 i el seu estudi	306
Esther Travé Allepuz, Pablo del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs	
Evidenze di episodi di violenza interpersonale dallo scavo dell'ospedale di passo di San Nicolao di Pietra Colice	321
Fabrizio Benente, Giada Molinari, Nico Radi	
Fractures causades per arma blanca en el jaciment de l'Esquerda. Anàlisi bioarqueològica i context històric	340
Antònia Díaz-Carvajal, Imma Ollich, Bibiana Agustí	
Fortificacions i defenses de la ciutat de Tarragona (II ac-XX dc). Comentaris sobre la seva protecció legal	352
Pilar Bravo Póvez, Joan Menchon Bes	
ABSTRACTS (català)	372
ABSTRACTS(español)	382
ABSTRACTS (english)	392

EL CASTELLVELL DE LA MARCA AL SEGLE XV, UNA FORTIFICACIÓ INÈDITA DE LA GUERRA CIVIL CATALANA

Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias¹

INTRODUCCIÓ

El Castellot és el nom popular que rep el cim de 465 metres d'altura on es troba l'antic castell de Castellví de la Marca i que domina la plana del Penedès des de la seva posició a uns dos-cents metres per sobre del punt de sortida a la plana de la riera de Marmellar des dels contraforts de la serralada Prelitoral. La part superior forma una plataforma en fort pendent cap al nord i l'oest i envoltada a migdia i a llevant per espadats de roca, especialment imposants a l'est, on es troba, sota el castell, la cova del Castellot (fig. 1).

La seva ubicació permet controlar de manera directa i immediata el segment penedesenc de la depressió Prelitoral, per on discorre el principal eix de comunicacions de la riba mediterrània i una derivació major cap a la vall de l'Ebre i l'interior peninsular. Des del Castellot, per tant, es poden controlar les principals comunicacions entre les ciutats de Barcelona i Tarragona, però també d'altres en direcció a Lleida. Des del cim s'obté una visió contínua d'aquest corredor des del massís del Garraf i Montserrat fins als turons d'Albinyana i, encara més lluny, des del Montseny fins a les muntanyes de Prades; en els dies més clars s'albiren tant els Pirineus com, fins i tot, l'illa de Mallorca.

Gairebé tot el recinte castral ha estat excavat en els darrers anys en una iniciativa on han convergit els interessos investigadors del grup de recerca *Ocorde* de la Universitat Autònoma de Barcelona i la

Figura 1. Vista des del nord-oest del conjunt del castell de Castellví de la Marca un cop excavat en la seva major part (març 2021) (Catarqueòlegs, SL).

¹ Entre al-Àndalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular (PID2020-114484GB-I00), Ministerio de Ciencia e Innovación; *Dels visigots als feudals, de Monistrol de Gaià a Castellví de la Marca*, (CLT_2022_EXP_ARQ001SOLC_00000113), Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Investigador principal: Ramon Martí Castelló (Universitat Autònoma de Barcelona).

voluntat de l'Ajuntament de Castellví de la Marca per tirar endavant la recuperació i condicionament del lloc i de les restes del castell (fig. 2). Les tasques s'han dut a terme en diverses fases des de les primeres prospeccions de l'any 2016 i es troben, de fet, encara en curs en les seves etapes finals. Això no obstant, el gruix principal dels treballs ha tingut lloc en tres grans campanyes en els anys 2018, 2020 i 2021, la primera d'elles executada per l'extinta empresa *Arquepec* en paral·lel a la reconstrucció parcial de la torre central i les altres per part de l'empresa *Catarqueòlegs*, responsable ensem amb els darrers treballs en els anys 2024 i 2025, d'abast més puntual i centrats en l'accés meridional del castell.

Ateses les característiques singulars del lloc, no ha d'estranyar que s'hi hagin pogut observar i caracteritzar diverses ocupacions que s'esglaonen des de la prehistòria recent fins a l'època contemporània, la majoria d'elles vinculades a les funcions de talaia i de fortificació que les diverses estructures testimonien. Descrites amb detall les ocupacions antigues i altmedievales en treballs anteriors (Martí et al., 2024a; Gibert i Martí, en premsa), i publicada també una primera síntesi de la seqüència global (Martí et al., 2024b), dedicarem aquestes pàgines a presentar una fase constructiva pràcticament insospitada en un inici, si més no pel que fa a la seva entitat, que va suposar la refacció gairebé de bell nou de la fortificació i que, atesos els testimonis materials, cal circumscriure cronològicament a un període relativament curt que es pot situar entre la segona meitat del segle XV i els primers anys del segle següent i que, si tenim en compte el marc històric, caldria relacionar amb els fenòmens bèl·lics que hom coneix com la guerra civil catalana i el conflicte remença. Abans, però, convindrà ressenyar breument els antecedents i l'evolució de les ocupacions prèvies a aquesta darrera fortificació medieval.

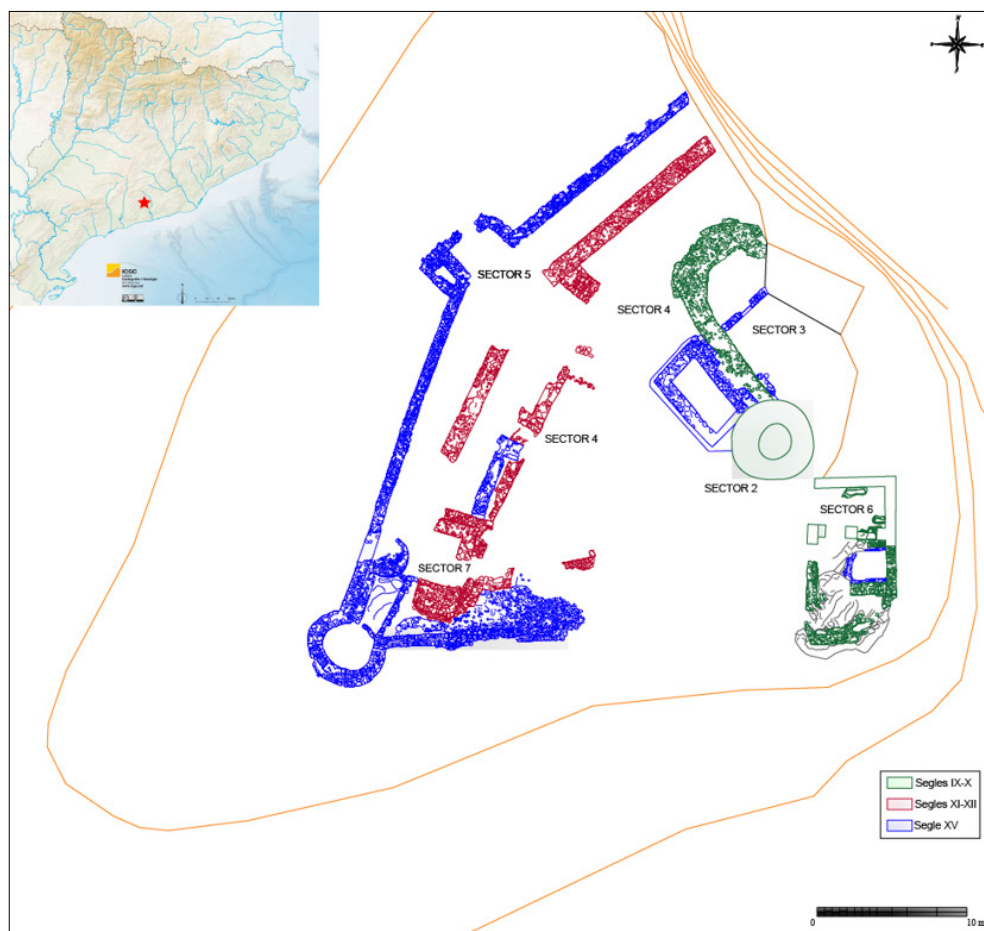

Figura 2. Planimetria de l'excavació del castell de Castellví de la Marca (campanyes 2018-2021) (*Catarqueòlegs*, SL).

EL CASTELL DE CASTELLVÍ DE LA MARCA: PRECEDENTS I EVOLUCIÓ

Les primeres ocupacions detectades materialment al capdamunt del turó remetent, com apuntàvem, a la prehistòria recent, amb alguns pocs materials atribuïbles al Bronze Final que sempre es localitzen en els nivells més profunds d'algunes escletxes a la roca, més grans o més petites i disperses arreu del cim on s'aixecarà el castell medieval.

Ja de temps històrics, la següent fase d'ocupació identificada és d'època tardoibèrica i els seus materials, escassos, es troben esparsos i sempre fora de qualsevol context original. Pertanyerien a aquest grup alguns fragments d'àmfora ibèrica i un as de la seca de *Kese*. No obstant això, el gruix de materials antics pertany a un moment altimperial, malgrat que el seu estat fragmentari no permet precisar-ne la cronologia més enllà de centrar-la en els segles II-III de la nostra era, amb produccions de cuina de procedència nord-africana, alguns pocs fragments informes de sigil·lada de probable origen hispànic i una majoria de fragments de ceràmica comuna oxidada pertanyents, quan les formes es poden reconèixer, a petits bols i gerres i ampolles de dimensions generalment reduïdes. Sense que puguem associar aquests materials a cap estructura construïda, atès que la majoria es concentren en els rebliments de les escletxes de la roca disposats prèviament a l'aixecament de la torre i de les primeres construccions altmedievals, cal considerar que llavors devia existir al capdamunt del turó algun tipus d'edifici cobert amb *tegulae*, atesa la presència de fragments d'aquest material tant en nivells posteriors com esparsos pel vessant de la muntanya. Les característiques, per tant, i la funció d'aquesta ocupació ens són pràcticament desconegudes, si bé aquí no es pot obviar el caràcter estratègic de l'emplaçament o, fins i tot, la seva dimensió simbòlica com a element visible des de bona part de la comarca.

Tot i que alguns altres pocs materials, mai gaire definidors, semblen testimoniar ocupacions esporàdiques del lloc en els primers segles medievals, la seva reocupació definitiva i estable ha de vincular-se a la construcció de la torre central, restaurada i reaixecada recentment, un edifici de planta circular de 5,5 metres de diàmetre, de base massissa i alçat de maçoneria irregular enlluïda. En tant que element construït de major antiguitat, és probable que calgui relacionar la seva obra amb una cubeta de fabricació de morter situada a pocs metres i reblerta amb alguns materials significatius com ara algunes produccions vidrades i oxidades d'època emiral que serien congruents amb la datació d'un carbó contingut en el morter de la cubeta, que ha proporcionat un espectre cronològic centrat entre finals del segle IX i a mitjan segle X.

Poc posteriors, però ja de ben entrat el segle X, altres construccions s'afegiren o adossaren a la torre primigènica, ja en el context de la conquesta comtal del Penedès i de la instauració de la xarxa castral com a marc fonamental d'organització d'aquest sector fronterer. Unes poques referències documentals permeten resseguir com la possessió del castell passà inicialment del comte Sunyer als germans Calabuig i Guadamir i després, potser vers mitjan segle X, aquests el traspassaren a mans del veguer Sendred, ancestre dels Castellvell i important personatge de la cort comtal.²

Segons hem pogut proposar tenint en compte les dades estratigràfiques, cronomètriques i textuais i també el context històric específic (Gibert i Martí,

2 Alternativament, el castell també podria haver pervingut en mans dels Castellvell a través d'un dels fills de Sendred, anomenat Sendred Mager, i de la seva esposa Sança, potser filla de Calabuig (Martí, 2017, p. 698-700).

en premsa), caldria situar vers les dècades de 920-940 la construcció d'un edifici de planta quadrangular en l'esperó rocallós al sud-est de la torre. Encara que inicialment hagués pogut tenir funcions de representació com a aula, aviat albergà unes poques tombes que precediren el seu primer esment documental com a església —o *aula*, justament— de Sant Miquel ja entrat el segle XI. De fet, una d'aquestes sepultures, datada al mateix segle X, fou afectada per la construcció del sistema de pilastres que suportava les voltes que cobriren els dos terços septentrionals de l'edifici. Així mateix, l'ús funerari de l'espai s'estengué també en aquests moments primerencs pel vessant rocallós a migdia i a ponent de l'edifici, on han aparegut recentment algunes tombes que aprofiten les escletxes a la roca, tot condicionant-les amb blocs i lliscats de morter.

De manera poc o molt coetània, adossada pel nord a la torre es construí una primera muralla de planta curvilínia i gruix considerable que tancava l'extrem més elevat del penyal. Poc més tard, però, segurament vers inicis del segle XI, s'aixecava una nova muralla de planta poligonal que envoltava el cim tot ampliant significativament l'espai encerclat, malgrat que només s'ha conservat, ben arrasada, en els dos llenços septentrionals. Almenys adossat a un d'ells, el situat més cap a ponent, es construí seguidament un edifici que, malgrat el seu elevat estat d'arrasament, cal pensar que devia tenir un pis superior i al que s'accedia des del pati del castell a través d'una porta adovellada, les restes desmuntades de la qual s'han trobat en rebliments posteriors.

Els nivells de colmatació i d'abandonament d'aquest pati han proporcionat un gruix relativament important de materials que certifiquen el seu funcionament durant tot el segle XI i, com a mínim, part del segle següent, amb predomini de produccions comunes reduïdes característiques del moment, al costat de les quals cal destacar alguns pocs fragments en verd i manganès sobre fons blanc pertanyents a ampolles o fioles de procedència probablement cordovesa i que podrien testimoniar contactes amb l'àmbit califal, com els que protagonitzaren alguns membres de la nissaga dels Castellvell durant les dècades centrals del segle X (Gibert i Martí, en premsa).

És possible que es pugui relacionar la construcció d'aquesta segona muralla amb l'afermament del domini dels Castellvell sobre el lloc en el marc de l'establiment dels usos feudals, testimoniats per l'adquisició l'any 1022 per part de la família de l'administració de justícia i altres drets feudals de mans del comte de Barcelona i per la documentació, a partir d'aquells anys centrals del segle XI, de diversos personatges que exercirien el paper de castlans de la fortificació, assistits per alguns *milites*. Si bé la documentació certifica en els segles següents la continuïtat de càrrecs i personatges vinculats a la gestió i el benefici dels drets sobre el terme, aquests semblen dissociar-se de la seva presència efectiva al capdamunt del cim. En aquest sentit, el nucli vinculat a l'església de Sant Sadurní, situada al peu de la muntanya i dotada l'any 1101, devia assumir les atribucions principals de l'antiga aula de Sant Miquel del castell, mentre que la concessió de terres al pla als cavallers associats a la fortificació, juntament amb l'allunyament de la frontera més enllà de Tarragona, devien incidir en la decadència de l'antic recinte castral, que no ofereix, que hàgim pogut reconèixer, cap evidència material que certifiqui una activitat d'entitat més enllà d'una data aproximada que situem, com a tard, vers mitjan segle XII. Des d'aquest moment, i fins a la fase constructiva següent, cal pensar que la fortificació fou abandonada en el seu conjunt durant pràcticament tres segles.

LA CONSTRUCCIÓ D'UNA NOVA FORTIFICACIÓ A FINALS DE L'EDAT MITJANA

Com apuntàvem inicialment, una de les principals novetats que ha suposat l'excavació pràcticament íntegra del castell ha estat la descoberta d'una gran fase constructiva que, atesos els materials recuperats, cal situar en les darreres dècades medievals, sense que, per ara, hàgim sabut trobar fonts escrites que en refereixin l'existència. Les obres llavors implicaren importants treballs de desmuntatge de les construccions prèvies, especialment de les muralles i els edificis associats, amb l'aprofitament i mobilització de materials i el replantejament pràcticament complet de la fortificació, que fou ampliada en la seva superfície, tot i que alguns antics espais foren directament reformats i adaptats a les noves necessitats. En general, cal lamentar que aquest episodi va suposar l'alteració en profunditat, si no l'eliminació, de les estratigrafies anteriors de bona part del jaciment. Encara posteriorment, l'espoli i una accentuada activitat erosiva accelerada pels forts pendents han fet desaparèixer bona part de les estratigrafies vinculades a aquesta fortificació baixmedieval, excepte en aquells sectors protegits pels basaments de les muralles que han resistit el pas del temps.

En l'entorn de la torre, tot el sector encerclat per la muralla curvilínia del segle x (sector 3) fou arrasat completament i s'hi bastí, en la meitat septentrional, un nou àmbit cobert de teules i potser amb un pis superior atesos els components dels enderrocs, on es troben rajols caiguts pertanyents a un probable paviment. La façana meridional s'obria amb una porta amb brancals i marxapeu de pedra ben tallada i l'interior fou pavimentat amb un nivell de morter sobre el qual s'observaven algunes marques deixades per la termoalteració produïda per eventuais fogars practicats directament sobre seu (fig. 3). A l'oest d'aquest espai, llavors es construí una gran cisterna aèria adossada per l'exterior a l'antiga muralla i al flanc septentrional de la torre, que devia rebre aigües de la teulada de l'àmbit esmentat. Es tracta d'una obra encofrada, de 4,77 per 6,15 metres a l'exterior —2,15 per 4,56 a l'interior i 1,71 m d'alçada conservada— i una capacitat aproximada de 17.000 litres i que conservà

Figura 3. Vista des del sud de l'àmbit del segle xv (sector 3) que aprofita la muralla del segle x (Jordi Gibert Rebull).

la volta de coberta fins a la caiguda de la torre als anys trenta del segle XX, quan l'estructura col·lapsà pel pes dels enderrocs (fig. 4).

El gruix de la nova fortificació s'observa, però, en el nou traçat del recinte murallat, que, aproximadament, seguia el traçat dels llenços d'època comtal, si bé projectat entre 2,4 i 2,8 metres vers l'exterior, de manera que la superfície tancada fou ampliada pràcticament en un quart, passant d'uns 600 m² a uns, aproximadament, 800 m². Els nous llenços reproduïren, així, tant els dos segments septentrionals —de 14,7 metres de llargada, l'oriental, i 23,5 metres l'occidental—, units en un angle obtús d'uns 150 graus, com el segment meridional que s'aixecava sobre la cinglera, enllaçats els primers per una bestorre de planta quadrangular oberta a l'interior i amb la presència d'una bestorre cantonera de planta aproximadament circular en l'extrem sud-occidental.

Figura 4. Vista des del nord de la cisterna adossada a la torre (Jordi Gibert Rebull).

Es tracta d'una obra de parets relativament primes —uns 80 cm d'amplada— que, sens dubte, fou aixecada a partir del desmuntatge de les restes i l'aprofitament dels enderrocs de la muralla d'època comtal. De fet, l'excavació ha permès comprovar com tot l'espai exterior de l'antiga muralla (sector 5) fou netejat fins a la roca, tot arribant a buidar les importants escletxes i depressions existents, que foren posteriorment reblertes amb l'abocament sistemàtic de blocs sense pràcticament matriu terrosa, una iniciativa que serví per alçar la cota de circulació en el sector immediat a la nova muralla per l'interior i per afavorir el drenatge de les aigües acumulades contra aquella per causa de l'acusat pendent. Seguint aquesta lògica, cal atorgar funció de desguassos a una sèrie d'obertures, de 16-30 cm d'alçada i 15-25 cm d'amplada, practicades a la base del nou llenç nord-oest, entre les dues bestorres identificades, en número de set i disposades regularment. Atesa l'estratigrafia, que certifica que aquests orificis es trobaven per sota del nivell de circulació i a cota encara del rebliment de blocs inferior, cal descartar en principi el seu eventual ús com a tronerres, si no és que el seu bloqueig respon a un replantejament de l'obra, que tampoc no es pot descartar.

La unió entre els llenços septentrionals es va resoldre, com dèiem, amb la construcció d'una bestorre de planta quadrangular —4,7 metres d'amplada exterior— oberta cap a l'interior, una estructura que ha patit de manera ben notable els posteriors processos erosius, especialment aguts en aquest punt a causa de l'efecte d'embut que va provocar la seva ubicació entre els dos llenços i que ha donat com a resultat la formació d'una gran escorrentia erosiva que buidava a l'exterior justament en aquest punt, un cop la bestorre va caure. De fet, un primer episodi de caiguda del tancament septentrional de la bestorre es devia produir en un moment en què la fortificació devia romandre encara en ús, atès que s'ha trobat una filera de sis pals clavats tot provant de tancar de nou i precàriament aquest punt, segurament al mateix temps que el flanc oest de la bestorre es reforçava amb un eixamplament exterior farcit de terra i runa.

Ben mirat, aquest episodi de fallida devia afectar també tot el llenç septentrional a llevant de la bestorre i fins a la cinglera, atès que aquí s'ha pogut identificar una llarga filera de pals clavats en nombre de trenta-cinc en els nivells de rebliment de la cara interna de la muralla, amb diàmetres d'entre 10 i 12 cm i llargades conservades

Figura 5. Vista zenital de les successives muralles septentrionals i de l'espai entre elles (sector 5), reblert amb nivells de blocs i terra; al sector de la dreta es pot veure la filera de pals adossada internament a la base de la muralla baixmedieval (Catarqueòlegs, SL).

d'entre 20 i 40 cm³ (fig. 5). La identificació d'una estreta rasa tot al llarg del llenç, on els pals foren clavats i falcats amb lloses i pedres, certifica la caiguda completa de la muralla en tot aquest sector. La cronologia precisa d'aquesta intervenció és complicada d'establir; tanmateix, els pocs materials trobats a la rasa s'han d'associar a la fase de la segona meitat del segle xv, mentre que no hem sabut identificar altres materials posteriors en els nivells vinculats a la construcció i posterior amortització d'aquesta palissada. Podem pensar, per tant, que la caiguda del mur original i la seva substitució per aquesta obra lígnia s'esdevingueren en un moment no gaire allunyat de la construcció inicial i que no hi devien ser aliens una certa precarietat i apressament en els treballs constructius.

Controlant l'accés al cim per la cresta de la muntanya —l'únic sense espadats o pendent acusats— i unint els llenços nord-oest i sud, l'extrem sud-occidental de la fortificació estava ocupat per una bestorre de planta lleugerament ovalada oberta a l'interior, de 5,3 metres de diàmetre exterior màxim —3,4 m a l'interior— (fig. 6). La seva excavació ha permès reconèixer, per sota dels enderrocs, un nivell de circulació anivellat per damunt de rebliments de terra i blocs i en part pavimentat amb morter de calç. Aquest nivell de circulació es relaciona amb el reconeixement d'almenys dues finestres, conservades només a la base en tant que es troben just en la línia de ruïna i caiguda de la bestorre. Tot i que el seu estat de conservació precari ho fa difícil de comprovar, sembla que es tractaria d'obertures espitlleres amb la base situada uns 95 cm per damunt de la cota de circulació i que el seu nombre original devia ser força més elevat, potser cobrint la totalitat de l'arc de la bestorre.

Per sota, i una mica per damunt —entre 35 i 70 cm, de manera variable— de la cota de circulació es conserva una altra línia d'obertures que cobreixen tot el perímetre de la bestorre. Es tracta d'una dotzena de forats d'entre 20-30 cm d'alçada i 13-18 cm d'amplada, fets en el marc de l'obra inicial i que mostren un clar pendent cap avall en la seva base, normalment coberta amb morter. Al contrari que en el cas del llenç contigu ja comentat, aquí les obertures, tot i que baixes, es troben clarament per damunt del nivell de circulació i la seva distribució i perspectiva permeten cobrir totes les rasants del terreny immediat a la bestorre, fet que ens mou a considerar-les

3 L'extracció dels pals fou feta de manera individualitzada i amb una primera intervenció conservativa sobre el terreny abans del seu dipòsit al Museu de Vilafranca del Penedès.

Figura 6. Vista des del nord de la bestorre sud-occidental a nivell de circulació (sector 7); s'hi observen la base d'algunes espitlleres i, per sota, la línia de probables troneres (Jordi Gibert Rebull).

com a troneres destinades a disparar algun tipus d'arma de foc de poc calibre com ara canons de mà, espingardes o, més tardanament, arcabussos⁴. La planta de tendència circular i la disposició d'aquestes obertures situa clarament aquesta bestorre com un element amb característiques específiques que defensaria l'únic accés vulnerable de la fortificació en un context ja d'ús comú d'armes de foc, aparegudes als regnes hispànics vers el segon terç del segle XIV i ja extensament utilitzades a mitjans del segle següent.⁵

L'espai immediat a l'accés interior a la bestorre circular (sector 7) estava cobert amb una teulada, que hem trobat caiguda durant l'excavació, tot i que és possible que es tractés d'un porxo obert cap al sud o, en tot cas, amb un tancament de poca entitat. Aquest espai cobert, de poc més de 6 m² de superfície útil, tindria relació amb un forn de cuina format per un basament d'obra de planta semicircular adossat al llenç de la muralla, de 2,77 m de diàmetre màxim (fig. 7). Malauradament, el nivell de conservació de l'estructura estava per sota de la solera, tot i que no permeten dubtar de les seves funcions els nivells cendrosos que hi trobem associats i que cobrien el sòl de l'esmentat espai cobert, que probablement devia exercir funcions de cuina de la fortificació, com en els exemples similars i coetanis dels castells de Boixadors o de Sant Iscle (López, 2008, p. 17-18 i 55-62; Llinàs i Canyet, 2010, p. 443-444).

Pel que fa a l'espai central de la fortificació (sector 4), les dades són lamentablement escasses, atès que els processos erosius posteriors al seu abandonament han remogut bona part de l'estratigrafia i de les estructures, tot creant dues grans escorrenties des de la part més elevada del cim, on es troba la torre, cap al nord; una d'elles, com apuntàvem, s'obrí camí directament per sobre de la bestorre quadrada i

Figura 7. Vista des del sud de l'espai associat al forn, visible al fons, a cota de circulació (sector 7) (Jordi Gibert Rebull).

4 Més difícil, tot i que no impossible, veiem l'ús de peces de més gran calibre com ara sarbatanes o falconets (González, 2003). Sobre les armes de foc individuals de l'època, veure Testi, 2020.

5 En paral·lel a la substitució de les bestorres quadrangulars per elements circulars, les primeres troneres apareixerien en el marc de la Guerra dels Dos Peres (1356-1375) i van anar-se adaptant als progressos de l'artilleria (Cooper, 2012, p. 99-102). Exemples similars a les obertures del Castellot els trobem, per exemple, a la torre de la Muntanyeta de l'Aigua Fresca, a Sagunt (p. 108).

l'altra va acabar per crear un enorme esvoranc a la muralla a tocar del forn descrit, per on, de fet, s'accedia habitualment al cim del turó fins als treballs d'excavació i restauració del castell. Entre ambdues, només s'ha conservat la cantonada nord-est i part del mur septentrional d'un àmbit aixecat per sobre de les restes arranades dels edificis comtals adossats a l'antiga muralla, una construcció que situem en la fase baixmedieval pel context general, però que, certament, havia perdut tota connexió estratigràfica amb nivells coetanis a causa de l'erosió. Més enllà, únicament s'han conservat algunes clapes de paviment de morter al nord d'aquestes restes i en l'entorn del forn, algunes de les quals disposades clarament sobre les restes espoliades de la muralla d'època comtal i per damunt dels nivells d'abocament de blocs entre aquesta i la nova tanca baixmedieval. Tot plegat contribueix a testimoniar el procés d'enderroc i arrasament de les construccions de la fase comtal abans de procedir a l'aixecament de la fortificació tardana.

L'edifici de la capella (sector 6) també patí fortes modificacions en aquesta fase. Per començar, la nau meridional, que llavors devia encara conservar la volta, fou destinada a funcions pràctiques i reconvertida en una petita cisterna amb una capacitat d'uns 4 o 5 m³, tot aprofitant el desnivell de la roca, tancant l'antic accés cap a l'espai meridional —àrea cementirial en una fase anterior— i revestint el seu interior amb un folre de pedres i fragments de teula lligats amb morter (fig. 8). Una conducció de teules conservada parcialment testimonia la conducció cap a aquest dipòsit d'aigües procedents probablement de la coberta de l'antiga capella i, potser, d'alguna altra construcció adossada pel sud a la torre, superfícies des de les quals no es podia conduir l'aigua cap a la gran cisterna al nord de la torre i que requerien un dipòsit propi⁶. Per la seva banda, el mur que tancava per l'oest la nau septentrional de la capella fou enderrocat completament i s'hi construï una escala amb quatre graons d'obra que ocupaven tota l'amplada de l'antiga nau i que permetien ascendir cap al nivell de la torre. Associat a aquesta escala es disposà un paviment de rajols rectangulars sobre l'antiga nau, del que, en el moment de l'excavació, en restaven algunes peces i bona part de la preparació inferior de morter⁷ (fig. 9).

6 També testimoniarien aquest nou ús de l'espai com a cisterna la presència de diversos tubs ceràmics, segurament emprats com a baixants, en els seus rebliments d'inicis del segle XVIII.

7 No tenim materials clars en els nivells de rebliment i preparació previs per a datar la construcció original d'aquest paviment, si bé sí que hi són presents fragments de teula i rajola que apunten vers una cronologia com a mínim baixmedieval, atès que és el moment en què es generalitzen aquests elements (Algarra, 2003, p. 20-33; Roig, 2003). Aquest fet, juntament amb la lògica global de les obres i les relacions constructives, ens inclina a situar les reformes de la capella a la mateixa fase genèrica de creació de la fortificació del segle XV i també de l'habitatge situat a tocar de la torre i la cisterna, cobert també amb teules i en l'enderroc del qual també es recuperen fragments de rajols rectangulars similars als de la capella.

Figura 8. Vista zenital de la nau meridional de la capella (sector 6), reconvertida en cisterna (Jordi Gibert Rebull).

Figura 9. Vista des de l'est de la nau septentrional de la capella (sector 6), amb els esglaons i el paviment fruit de les reformes baixmedievals (Jordi Gibert Rebull).

Pel que fa al tancament meridional de la fortificació, es va construir un nou llenç de muralla rectilini just per sobre de l'espadat roquer, uns 2,6 metres avançat, talment com a la part septentrional, respecte de l'antiga muralla comtal, que fou aquí completament desmuntada i la superfície guanyada coberta amb un paviment de blocs i morter (sector 7). Aquest nou llenç ens ha pervingut en una llargada d'una dotzena de metres des de la bestorre circular i s'adossa a les restes d'un mur molt mal conservat que folra la roca i que potser constituïa un primer tancament de l'accés meridional a la fortificació de la mateixa època o de poc abans. De fet, els desmuntatges i l'acusada erosió han provocat que aquest punt sigui un dels més complicats d'interpretar, més tenint en compte que aquí es concentra una seqüència d'usos que van des d'una primera agrupació de tombes que aprofiten i adapten les escletxes de la roca i que cal datar en principi vers el segle x fins a la construcció d'un accés en ziga-zaga que remunta el pendent ja sigui a partir de rampes treballades a la roca o d'alguns esglaons construïts.⁸ Aquest accés quedaria en part blocat per l'esmentat cos d'obra que folrava la roca i que formava part de les construccions de la fase baixmedieval, si bé l'estat de conservació d'aquestes estructures no permet conèixer de moment com es desenvolupava o si formava part d'algun tipus de porta o cos de guàrdia. Més cap a l'est, l'accés cap a la capella es resolia amb la construcció d'un potent mur atalussat que salvava la gran depressió existent a l'espadat de roca i que hauria pogut sostenir un camí per sobre del seu rebliment de blocs abocats pràcticament en sec, sens dubte fruit del desmuntatge dels paraments comtals que existien en aquest sector.

MATERIALS ARQUEOLÒGICS DE LA FORTIFICACIÓ BAIXMEDIEVAL: PARALLELS I CRONOLOGIA

És important recalcar que els contextos ceràmics vinculats a la construcció, ús i abandonament de la fortificació baixmedieval, i encara aquells apareguts en els posteriors nivells erosius, mostren una evident homogeneïtat que testimonia una ocupació breu però relativament intensa⁹. En aquest sentit, i pel que fa a les peces decorades susceptibles d'aportar més precisions cronològiques, l'horitzó que s'albira és prou curt, amb unes característiques pel que fa a les formes i decoracions que s'ajusten a un espectre centrat en la segona meitat del segle xv i que, a tot estirar, podria endinsar-se uns anys en el segle següent. Més enllà de tres petits fragments informes, les produccions catalanes decorades en verd i manganès són pràcticament absents, tot i que avui sabem que aquestes van gaudir de bona salut fins ben entrat el segle xv (Soberón, 2023, p. 34-35), mentre que no tenim cap fragment en context estratigràfic en tot el recinte del castell que es pugui adscriure a produccions de

8 Els treballs en aquest sector, dirigits per Andrea Muñoz (*Catarqueòlegs*, SL) en els anys 2024 i 2025, es troben encara en fase d'execució durant la redacció d'aquest treball i, per tant, no s'incorporen a la planimetria ni es pot oferir encara el detall de les estructures ni dels materials.

9 Els materials diagnòstics que es comentaran en aquest apartat provenen dels sectors on s'han conservat millor les estratigrafies, però també dels nivells erosius superiors. Nivells de rebliment associats a la construcció de la muralla baixmedieval (sector 5): 5041, 5042, 5043, 5047; nivells associats a la construcció de l'àmbit del forn (sector 7): 7042, 7043; nivells associats a l'ús de la bestorre i de l'àmbit del forn (sector 7): 7020, 7032; nivells d'abandonament i enderroc de la bestorre, l'àmbit del forn i entorn immediat (sector 7): 7005, 7017, 7058, 7073; nivells d'abandonament i d'erosió de l'àrea oberta central (sectors 4 i 5): 4002, 4015, 5040, 5052, 5088; nivells d'abandonament i d'enderroc de l'àmbit immediat a la torre i la cisterna (sector 3): 3002, 3005, 3019.

ben entrat el segle XVI o dels segles XVII o XVIII.¹⁰ Els acusats processos erosius que ha sofert el cim des de l'abandonament de la fortificació podrien, potser, haver fet desaparèixer aquests nivells més recents i els seus materials; malgrat això, cal dir que aquests eventuals materials més tardans tampoc són presents en els rebliments erosius formats llavors, que sempre contenen com a materials més recents els que són congruents amb l'ús i abandó de la fortificació baixmedieval.

El registre ceràmic d'aquesta fase s'aproxima al centenar de peces, amb un clar predomini de les produccions vidrades amb cobertes estanníferes o plumbíferes sobre les de cuïta reduïda o oxidada sense vidrar. Amb més d'una dotzena d'individus i una distribució generalitzada, els bols o escudelles constitueixen el principal grup pel que fa a les produccions esmaltades, siguin decorades en blau o en daurat i d'origen valencià o barceloní, seguits de plats i servidors (fig. 10).

Figura 10. Ceràmiques esmaltades dels contextos de la fase baixmedieval (autors).

¹⁰ En són l'única excepció els nivells de colmatació de la petita cisterna situada a l'edifici de la capella, amb alguns pocs materials, però ben evidents, de finals del segle XVII i inicis del XVIII.

Pel que fa a les produccions en blau de l'entorn valencià, trobem escudelles decorades amb el motiu de les palmetes i fulles radials, d'àmplia difusió entre la segona meitat del segle XIV i bona part del XV i d'altres amb els motius de la rosa gòtica i l'escut central, típics en les produccions valencianes en blau i daurat entre mitjan i finals del segle XV, però que aquí no s'acompanyen de dissenys en daurat, tot i que aquests es puguin haver perdut (Coll, 2009, p. 77-78 i 89; Coll, 2020, p. 203)¹¹. Altres escudelles, ja de probable origen barceloní, presenten motius radials amb cercles concèntrics o orles d'alàfies, en algun cas combinades amb una flor o roseta central. El motiu de les alàfies apareix també en orles de plats i servidores, tots ells de probable origen barceloní, com també ho fan els radis en ziga-zaga. Es tracta de motius d'inspiració islàmica que es troben habitualment en les primeres produccions barcelonines d'obra blava sortides de tallers dirigits per escudellers procedents dels centres productors valencians, sovint d'origen convers.¹²

Per la seva banda, les escudelles de reflexos metàl·lics presenten també temes d'inspiració islàmica de la pisa valenciana clàssica, amb decoracions geomètriques i retícules que habitualment es daten de la segona meitat del segle XV (Coll, 2020, p. 200-202). Referent a aquest horitzó, al Castellot cal destacar la presència de dues escudelles idèntiques amb sèries d'aspes separades per línies paral·leles, així com una base amb una flor de tretze pètals al fons i un fragment informe amb decoració de fulles de falguera, motius habituals tots ells en les cronologies proposades¹³. Només una petita escudella daurada apareguda en els nivells d'enderroc dels àmbits al nord-est de la torre (sector 3) presenta o conserva les nanses d'orelletes, tot i que la decoració interior es troba molt desgastada i fa de mal reconèixer-ne els motius, tot i intuir-se el de les fulles de card i potser algunes línies d'aspes. Cal destacar que aquesta peça presenta el que podria ser una lletra «P» a la base, potser una abreviació de «Pere» com a marca de taller.¹⁴

Pel que fa a les produccions amb vidrat plumbífer (fig. 11), també presenten una distribució general més d'una desena d'olles amb nanses i vidrat interior melat o verd, amb diàmetres de boca que oscil·len entre els 14 i 36 cm, amb llavi recte o arrodonit i engruixit. Entre les formes vidrades encara caldria comptar amb alguns gibrells i poals, així com algunes altres peces singulars com ara gerros o sitres, una servidora i un morter, tots ells formant part d'un context clar de finals del període medieval.

Entre les ceràmiques comunes sense vidrar (fig. 11), no són massa abundants les produccions oxidades, tot i que cal fer notar la presència com a mínim d'una gran tenalla o alfàbia, part de la qual es va recuperar prop del forn i de l'àmbit associat.

11 Un fragment d'escudella amb rosa gòtica com els del Castellot apareix en reblliments del segle XV del fossat de Vilafranca del Penedès (Otiña et al., 2011, lám. 1).

12 J.A. Cerdà atribueix aquestes produccions, o part d'elles, al taller de Pere Ximeno, convers vingut de Manises i actiu a Barcelona aproximadament entre els anys 1440 i 1482 (Cerdà, 2021, vol. II, p. 152-154, 233-234, 249-252 i 292-293, vol. III, p. 431-432 i vol. IV, p. 371-373).

13 Certament, la flor central és un motiu recurrent en les escudelles de ceràmica catalana daurada del segle XVII (Cerdà, 2001, p. 71, 152, 205-209 i 251-254), tot i que apareix també en peces d'origen valencià en cronologies del segle XV, com es troba al castell d'Ulldecona (Vidal et al., 2001, lám. 11). Pel que fa a les fulles de falguera, és un motiu típic de les produccions valencianes, tant en blau com en daurat, de la segona meitat del segle XV (Coll, 2009, p. 93). Paral·lels en daurat en trobem als nivells d'abandonament de Santa Creu de Rodes i de destrucció del castell de Llívia (Mataró et al., 2011, fig. 5; Aliaga, et al., 2002, lám. 23).

14 L'esmentat Pere Ximeno havia tingut tractes fallits amb un altre escudeller del mateix nom de Mislata, potser per iniciar la fabricació d'obra daurada a Barcelona (vegeu nota 12). És probable, en aquest sentit, que aquesta peça tingui un origen valencià, atès que llavors sembla que no es produïa obra daurada a Barcelona o era del tot incipient. Similars escudelles daurades d'origen valencià i amb marques a la base, atribuïbles al segle XV avançat, se'n troben al castell d'Ulldecona i en una sitja a Linyola (Vidal et al., 2001, lám. 9; Moya et al., 2017, p. 74-76).

Figura 11. Ceràmiques comunes vidrades i sense vidrar de la fase baixmedieval (autors).

Quant a les produccions de cuïta reduïda, abunden els poals amb nansa vertical i broc, amb més de vint individus, un tipus per al qual ja hem apuntat que també es troben exemplars vidrats parcialment en verd o melat. Cal destacar, en aquest grup, dues peces que presenten un segell prop del coll en forma d'una lletra «f» minúscula com a marca d'un taller de probable àmbit comarcal, com ho suggereix la troballa d'altres exemplars similars en les excavacions de la granja cistercenca d'Ancosa, a la Llacuna, i en intervencions a Vilafranca del Penedès, tot i que certament també es troba al castell de Montsoriu, a la Selva, en un context del segle XVI (Bolòs i Mallart, 1984, p. 75-77; Font et al., 2014, p. 260).¹⁵ Poals a banda, les sèries de ceràmica comuna integren una dotzena de gibrells i diverses cassoles, mentre

¹⁵ Agraïm a Jordi Farré, del *Vinseum* de Vilafranca del Penedès, les indicacions sobre l'aparició d'aquest segell en intervencions a la població.

que altres formes globulars completen les produccions de cuïta reduïda d'àmbit comarcal, entre les quals trobem contenidors de mides variades, com ara petites tenalles i gerros sense nanses. Es tracta, en tot cas, de contextos congruents amb la cronologia més precisa que aporten els materials decorats descrits més amunt.

Pel que fa als paral·lels, cal acudir en prioritat a aquells jaciments que, en la mesura del possible, presenten contextos tancats i acotats cronològicament. Així, entre múltiples referents possibles cal destacar, en primer lloc, les semblances, històriques i arqueològiques, amb els contextos del castell de Callús, assetjat i destruït per l'exèrcit del Principat durant la guerra civil catalana, a inicis de l'any 1464 (Caixal et al., 2011). A banda de les notícies històriques al respecte, la destrucció del castell es constata per la troballa de projectils de bombardes i pels nivells d'incendi i d'enderroc, en els que es van recuperar ceràmiques blaves valencianes amb motius radials i de palmetes, així com blaves barcelonines amb motius d'alàfies i zigzagues o, també com al Castellot, amb una flor o roseta al fons, tothora en un context genèric de produccions comunes —poals, morters, tenalles— també molt similar (Caixal et al., 2011, làm. I-XVI).

Al sud del Principat, trobem paral·lels ben clars pel que fa a les peces en blau i en reflex d'origen valencià —fulles i palmetes radials per les primeres, enreixats i aspes en les segones— dels nivells de segona meitat del segle XIV i segle XV del castell d'Ulldecona, on es construeix una nova muralla en el marc de la guerra civil catalana, amb materials associats (Vidal et al., 2001).

L'extens repertori del castell de Llinars, destruït per un terratrèmol l'any 1448 (Monreal i Barrachina, 1983), presenta algunes concomitàncies amb el registre de Castellví, com ara la presència d'escudelles valencianes amb decoració en blau de fulles i palmetes radials, d'espectre cronològic certament ampli. Això no obstant, el perfil de Llinars és sensiblement anterior, amb una presència important de produccions en verd i manganès o en monocrom manganès, que podrien arribar a les primeres dècades del segle XV, i de peces decorades en blau i daurat, no observades clarament al Castellot, i la presència encara molt puntual de produccions barcelonines en blau, ben presents a Castellví. Aquestes són, en canvi, ja ben concurrents al jaciment mataroní de Can Xammar, amb nivells datats a la segona meitat del segle XV i primers anys del XVI per referents numismàtics que van aportar un context prou ric i també similar al del Castellot, amb presència de ceràmica blava, valenciana o, com deïem, barcelonina, decorada amb palmetes i fulles radials, radis, cercles i alàfies, així com de ceràmica daurada amb enreixats (Cerdà, 1991).

A les comarques gironines ens poden ser també molt útils alguns contextos. El castell de Lloret (Llinàs et al., 2004), per exemple, presenta dues fases de reformes al segle XV, una al primer terç i l'altra a la segona meitat, la darrera de les quals amb presència d'escudelles en blau amb palmetes i fulles radials i peces amb sanefes de fils concèntrics. En un dels nivells, una vora de blava barcelonina amb decoració d'alàfies es trobava associada a un dinar de Girona de Joan II.

De Sant Martí d'Empúries ens interessen determinats contextos vinculats als efectes de la guerra civil catalana, com el localitzat en el colgament d'un pou a la Plaça Petita, on foren abocats fins a catorze projectils de pedra de bombarda barrejats amb restes d'enderrocs i on cal destacar la presència d'escudelles valencianes en blau amb decoració de fulles i palmetes radials i de blaves barcelonines amb sanefes d'espitals, juntament amb exemplars de ceràmica daurada valenciana i tot un repertori contemporani de produccions comunes vidrades, oxidades i reduïdes semblants a

les del registre del Castellot (Aquilué, 1999, figures 372, 373 i 374). Fruit de les mateixes circumstàncies i de poc temps després, serien els contextos de rebliment del fossat del castell, sobre el qual es va construir l'església de Sant Martí a partir de l'any 1507, tal com ho testimonia una inscripció commemorativa, o d'altres conjunts vinculats a la fosa d'una campana, a priori per a l'esmentada església. Els materials remetent també a algunes produccions observades al Castellot, amb produccions catalanes i valencianes tant en blau com en daurat (Aquilué, 1999, p. 449-468). No gaire lluny, els nivells de rebliment d'una torre de Castelló d'Empúries, amb un *ante quem* documental de l'any 1512, han ofert una gran quantitat de material ceràmic que cal situar, pertinentment, entre la segona meitat del segle xv i els primers anys del segle següent (Puig i Riera, 1995, p. 36-38 i 161-179; Frigola, 2011-2013, p. 451-453). Pel que fa a les produccions decorades, hi trobem un perfil molt similar al del Castellot, amb escudelles i plats de reflexos d'inspiració valenciana, amb retícules i línies d'aspes, i blaves amb figuracions senzilles, amb línies concèntriques simples amb radis, ziga-zagues i alàfies, i també algun exemple de blau i daurat amb línies d'aspes i roses gòtiques; aquí ja no hi són, però, les escudelles valencianes amb decoració en blau de fulles i palmetes radials.

Per la seva banda, l'abandonament del poblat de Santa Creu de Rodes, al Cap de Creus (Mataró et al., 2011), ha estat situat en el marc de la guerra civil catalana, amb un context material, pel que fa a les ceràmiques decorades, on predominen les produccions valencianes de reflexos i aquelles en blau, entre les quals destaquen, aquí sí, les peces amb el motiu de les fulles i les palmetes radials. Al Pirineu, un altre context interessant és el que ofereix el castell de Llivia, revoltat contra el domini francès després de la guerra civil i assetjat i manat destruir l'any 1479 per Lluís XI. Els materials són abundants en els rebliments del fossat i en altres nivells associats a aquesta destrucció, on, com al Castellot, trobem escudelles daurades amb decoració de línies d'aspes o de fulles de falguera, així com ceràmiques valencianes o barcelonines en blau amb decoracions de fulles i palmetes radials, roses gòtiques, alàfies amb ziga-zagues o flors a la base d'algunes peces (Aliaga, et al., 2002, làms. 21-28; Sánchez, 2020, p. 33-38).

A la vista de tots aquests referents, que disposen de relatives precisions cronològiques, creiem que el context material ofert per la fortificació del Castellot ha de correspondre a una ocupació no massa llarga centrada en la segona meitat del segle xv. Així ho aconsellen diversos factors. Per una banda, la presència ben constatada de ceràmiques decorades en blau de presumpte origen barceloní, una producció que no arrenca fins a mitjans de segle, i que és coherent amb el caràcter absolutament puntual que mostren els pocs i petits fragments recollits decorats en verd i manganès. No obstant això, al Castellot els motius decoratius de la ceràmica blava barcelonina es restringeixen fonamentalment a les alàfies, els radis sinuosos o en ziga-zaga o els cercles amb radis, tots ells motius primerencs que ja apareixen a la segona meitat del segle xv, mentre que hi són absents els estils figuratius complexos, propis ja del segle xvi (Soberón, 2023, p. 34-38 i 40-42). Per la seva banda, la ceràmica daurada sembla tota d'origen valencià, com també ho serien les escudelles en blau amb el motiu de les palmetes i les fulles radials, d'extens espectre cronològic que arriba més enllà de mitjan segle. En aquest sentit, el no reconeixement de fragments daurats d'origen barceloní ens podria situar en un context anterior al canvi de segle, en tot cas previ a l'aparició de les decoracions de pinzell-pinta vers

1525-1530 (Soberón, 2023, p. 60-61)¹⁶. En qualsevol cas, el del Castellot no és un context ni massa extens ni tampoc excepcional, atès que conjunts similars es documenten en jaciments de l'entorn com ara el castell de Cubelles, amb nivells datats al segle xv o entorn de l'any 1500 (López et al., 1998), la granja cistercenca d'Ancosa (Bolòs i Mallart, 1986, p. 49-72) o la Torre del Baró de Viladecans (López et al., 1998, p. 72-84).

Per la seva banda, un getó i tres monedes d'aquesta fase aporten d'altres informacions, encara que el desgast i la seva conservació precària en dificultin l'anàlisi. El fragment de getó de llautó (Ø 29 mm) fou recuperat al fons de la gran cisterna adossada a la torre i, malgrat el seu estat, s'hi distingeix la part inferior d'un rei assegut de front en un tron entre ornamentacions vegetals a l'anvers i una creu flordelisada en un quadrilòbul al revers, amb orles en les quals s'intueix la llegenda AVE MARIA GRACIA PLENA¹⁷ (fig. 12, CCV20-8004). Es tracta d'un model ben conegut (tipus *à la chaise*) i que s'inspira en determinades produccions de moneda d'or encunyades entre els regnats de Felip IV (1285-1314) i Carles VI (1380-1422) (De la Tour, 1988, p. 168, n° 1062 i pl. XXII, fig. 7; San Vicente i Neira, 2010). Com que no se'n fabriquen als regnes hispànics, a excepció de Navarra, l'aparició de getons en jaciments catalans és poc habitual tot i que no del tot desconeguda en contextos arqueològics dels darrers temps medievals (Clua, 2017). Entre aquestes troballes, és ben significativa, per al nostre propòsit, la d'un getó de Tournai (del tipus del castell tornés) recuperat en els nivells d'abandonament d'una possible botiga o taverna del poblat de Santa Creu de Rodes (Mataró et al., 2010-2012, p. 97-98), amb materials del segle xv avançat ja anotats més amunt i que presenten grans similituds amb els contextos del Castellot. Així mateix, un context ceràmic molt semblant, procedent d'una sitja de l'entorn de l'església de Linyola (Moya et al., 2017), s'acompanya de la troballa d'un getó també de Tournai, si bé en aquest cas es proposa una cronologia de tancament del conjunt de ja entrat el segle xvi, tot i que s'admet que la majoria de materials són de clara tradició baixmedieval, amb escudelles daurades valencianes amb decoració de fulles de card i línies d'aspes que pertanyen sens dubte al mateix grup que les documentades al Castellot.

Per la seva banda, les tres monedes recuperades són diners de billó de la sèrie catalana local, amb orles i llegendes pràcticament il·legibles (Ø aprox. 12-14 mm).¹⁸ Una d'elles es va localitzar en els nivells erosius que cobrien les restes enderrocades de la bestorre septentrional del recinte baixmedieval (fig. 12, CCV21-5052); presenta un bust de rei coronat a la dreta a l'anvers i l'escut de Girona al revers i s'hauria d'atribuir al regnat de Felip II (1556-1598) o als primers anys del de Felip III (Crusafont, 1990, p. 165-183 i 404-407; Crusafont, 2009, núm. 3737-3738). Les altres dues foren recuperades fora del recinte castral, durant l'excavació l'any 2017 de

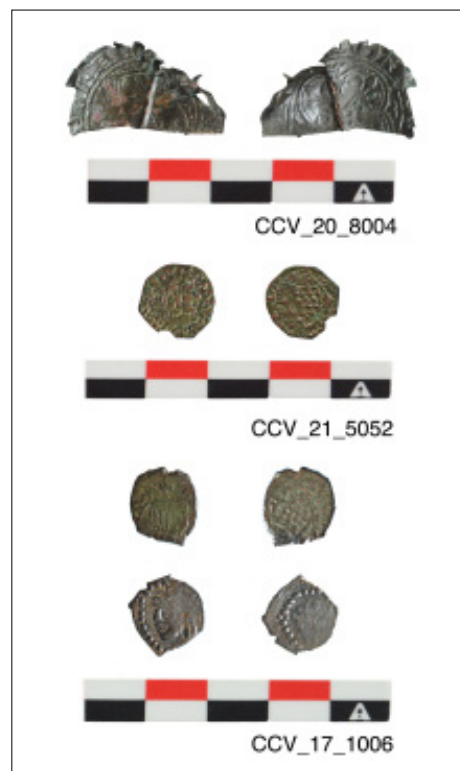

Figura 12. Getó i monedes procedents del jaciment i el seu entorn (Adriana Molina Pérez).

¹⁶ Ens pot servir com a referent immediatament posterior el context del reblliment d'una cisterna al castell de Montsoriu, amb referents numismàtics de la primera meitat i mitjans del segle xvi —monedes de Joana i Carles I— i on es troben peces daurades amb decoració de pinzell-pinta i peces blaves amb decoració complexa (Font et al., 2014).

¹⁷ Cal agrair als investigadors del CNRS Sébastien Gasc i Marc Bompaire els seus comentaris sobre aquesta peça.

¹⁸ Les peces —getó i monedes— han estat restaurades eficaçment per Adriana Molina, fet que ara ens permet anar una mica més enllà de les valoracions preliminars i genèriques efectuades en anteriors publicacions. En tot cas, agraim a Maria Clua, conservadora del Gabinet Numismàtic del MNAC, les seves observacions al respecte, que seguim.

l'extrem d'una plataforma rocallosa situada per sota i a uns 90 metres a l'est del castell (fig. 12, CCV17-1006), a l'interior d'una escletxa a la roca. Una d'elles és similar a l'anterior, tot i que en aquest cas es podria precisar la seva adscripció al regnat de Felip III en una data pròxima a finals del segle XVI (c. 1599) (Crusafont, 2009, núm. 3738). L'altra, malgrat el seu elevat nivell de desgast, podria correspondre a un diner de Lleida del «grup tosc» —o potser fins i tot una imitació—, amb una cronologia proposada d'encunyació d'entre els anys 1599 i 1623 (Crusafont, 2009, p. 198 i 414-415; Sanahuja, 2001, p. 112-114).

Tot i que pugui sobtar l'absència d'emissions barcelonines que acompanyin aquestes peces, cal tenir present que les emissions locals gironines de Felip II foren prou abundants i que sobrepassaren sovint el seu marc de circulació vers les comarques de Barcelona, com s'observa en troballes relativament properes com, entre d'altres, la de la Cova del Ramal de la Raconada de Castelldefels (Clua et al., 2011). En qualsevol cas, i vista la cronologia que es deriva de l'estudi ceràmic, queda clar que l'aportació des del registre numismàtic planteja certs problemes de concordança, atès que, a priori, cap context ceràmic ens situa més enllà de finals del segle XV o, a tot estirar, dels primers anys del segle següent. En aquest sentit, la presència del getó francès —segles XIV-XV— en el fons de la cisterna seria congruent amb el panorama ofert per la ceràmica, però no així la dels diners catalans que són ja de ben entrat el segle XVI o encara d'inicis del segle següent. Aquí cal tenir en compte la recuperació fora del castell de dues de les monedes, mentre que una tercera va aparèixer en un nivell erosiu de formació posterior a la ruïna de les muralles baixmedievales. No es pot descartar, per tant, la seva pèrdua en el marc d'ocupacions esporàdiques o fins i tot de tasques d'espoli un cop abandonat el recinte.

LA GUERRA CIVIL CATALANA COM A CONTEXT

Atesos els registres materials descrits, és legítim, per tant, relacionar la construcció d'aquesta singular fortificació amb el principal conflicte bèl·lic que va assotar el país a la segona meitat del segle XV i que no hauria de ser altre que l'anomenada guerra civil catalana (1462-1472), que va enfrontar el rei Joan II i les institucions catalanes i que va involucrar plenament el Penedès i la vila de Vilafranca, on, ja durant els preàmbuls del conflicte, a mitjans de l'any 1461 el monarca va haver d'acceptar les disposicions de la concòrdia o capitulació que duu el nom de la població. Iniciada la guerra després de la mort del príncep Carles de Viana, les tropes reialistes i els aliats francesos van protagonitzar un cruent assalt a Vilafranca a inicis d'octubre de l'any 1462, just abans de prendre la ciutat de Tarragona i d'establir-hi la cort durant els vuit anys següents. Assolat el Penedès de manera constant des de llavors, el mes de juliol de l'any 1463 l'exèrcit reialista encara va assaltar de nou Vilafranca, que havia esdevingut quarter general d'operacions de l'exèrcit català, tot i que la vila va romandre en mans rebels fins que Joan de Beaumont la va entregar al rei l'agost de 1464 juntament amb tota la comarca, després d'arribar a un acord de pacificació de Navarra (Zurita, 1967-1985, lib. 17, cap. 57; Ryder, 2021, p. 159-162, 213-220, 239-240 i 256-257; Vicens, 1980, p. 173-182; Sobrequés i Sobrequés, 1973, vol. 2, p. 267-319).

D'acord amb aquests fets i el desenvolupament del conflicte, els mesos transcorreguts entre octubre de 1462 i agost de 1464 constituïrien un període clarament propici per a la reocupació del castell de Castellví de la Marca. De fet, en aquelles mateixes

dates assistim a una iniciativa semblant al castell de Castellví de Rosanes, on consta una guarnició permanent que va començar amb cinc homes i que es va veure incrementada fins a una desena l'any 1463, establerts per compte del Consell de Barcelona. Tanmateix, a Castellví de la Marca pensem que devien ser el rei i els seus aliats, entre els que en aquells anys s'hi comptaven exèrcits francesos, els promotors de les obres, si tenim en compte el desenvolupament del conflicte i que es tractava llavors d'una propietat reial. Molt probablement, la seva situació devia afavorir l'elecció del lloc com a posició avançada de les tropes reialistes, des d'on atemorir i fustigar els defensors de Vilafranca.

Un cop lliurada la comarca l'any 1464, la fortificació aviat devia perdre el seu valor estratègic, tot i que és molt probable que mantingués funcions militars mentre el conflicte perdurà en el marc de la segona guerra remença fins a l'any 1486 i potser encara algun temps més. Abandonada i descurada a partir de llavors, la fortificació devia enrunar-se ràpidament, sense que s'observin intervencions ulteriors en el recinte defensiu, víctima ben segur d'operacions d'espoli i de recuperació de materials. Només l'espai de la capella i la seva cisterna haurien continuat en ús un temps més, com testimonien alguns materials trobats en els seus nivells d'abandonament i reblliment, com algun fragment d'escudella en blau de la segona meitat del segle XVII i un ardit de Barcelona reencunyat en temps de l'arxiduc Carles, en el marc de la Guerra de Successió (1705-1714). Per la seva part, la torre presenta indicis d'haver estat reedificada en part en el segle XIX, potser en el context d'alguna de les guerres carlines, quan s'obrí l'actual porta d'accés a la seva base i es feren reparacions amb morter i fragments de teula que no pogueren evitar el seu col·lapse definitiu als anys trenta del segle XX.

El paper jugat per la fortificació de Castellví en el marc d'aquell conflicte no resulta un fenomen aïllat, sinó que s'inscriu en un escenari en què, òbviament, s'esdevingueren enfrontaments que sovint tingueren com a escenari els antics castells aixecats en els segles anteriors, estiguessin llavors encara en actiu o, com en el cas del Castellot, es trobessin abandonats des de feia temps. Més enllà de les notícies documentals que ens han arribat, i que hem de lamentar que, de moment, no ofereixin llum sobre el nostre cas, l'arqueologia testimonia de manera recurrent l'afectació que llavors patiren alguns d'aquests enclavaments, com s'observa en els casos ben il·lustratius dels castells de Callús, Llívia i Ulldecona, ja esmentats més amunt. Encara hi podríem afegir, per la seva proximitat, el cas del castell de Castellet, assetjat i pres per les forces del Conestable de Portugal durant la guerra, on es detecten reformes i desmuntatges posteriors a una fase destructiva que s'atribueix al conflicte, en la qual s'excavà i seguidament s'amortitzà un fossat, amb materials similars als del Castellot (Solanes, 1999, p. 98-104 i 384-389; Alcubierre, 2009, p. 111)¹⁹. Tot i que ja l'hàgim esmentat tangencialment, val la pena recordar igualment el cas del castell de Boixadors, on una fase situada entorn de l'any 1500 i associada als conflictes de finals del segle XV va suposar l'ampliació del recinte castral a partir d'una nova muralla i l'anul·lació de bona part de les dependències prèvies, iniciativa que, com al Castellot, va comportar una important alteració estratigràfica (López, 2008, p. 76-78). Més enllà dels castells i enclavaments militars, l'arqueologia també ha permès calibrar els efectes d'aquell conflicte sobre altres tipus d'assentaments, com pobles i vil·les. Els casos que hem pogut revisar més amunt de l'Empordà, un altre escenari important de la guerra — aquí sobretot en els anys 1467 i 1468 —, són ben significatius, amb l'abandonament

¹⁹ Agraïm a l'arqueòleg Daniel Alcubierre l'accés a la memòria inèdita de la intervenció al castell de Castellet.

del poblat de Santa Creu de Rodes o els efectes dels diversos setges amb ús de bombardes sobre la vil·la de Sant Martí d'Empúries i la colmatació posterior del seu fossat defensiu (Aquilué, 1999, p. 428-432).

Encara que l'excavació no reveli cap mena de destrucció, sinó tan sols el seu abandonament primerenc, sense indicis de combat, és clar que la construcció de la fortificació baixmedieval del Castellot no s'entén sense un context conflictiu que l'expliqui i que justifiqui la notable inversió en treball i recursos que va comportar. En aquest sentit, una certa urgència detectada en les obres i el recorregut limitat en el temps de la fortificació que defineixen els materials recuperats indiquen que fou un projecte concebut i bastit *ad hoc* per a unes circumstàncies específiques i que va perdre el seu sentit un cop aquestes es modificaren. Això sí, no hi ha dubte que el lloc escollit, a banda d'oferir estructures aprofitables i materials en quantitat, posseïa, com a valor afegit, un alt component estratègic i simbòlic que ja li venia d'antic i que els nous promotors del segle xv no van fer més que perpetuar.

BIBLIOGRAFIA.

- Alcubierre, D. (2009). *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Castellet (Castellet i la Gornal, Alt Penedès), 2007-2008*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Algarra, V.M. (2003). *Llançar lo pahiment de rajola*. Pavimentos cerámicos de los siglos XIV al XVII en Valencia a la luz de la documentación escrita y las representaciones pictóricas. *Arqueología del pavimento cerámico desde la Edad Media al siglo XIX* (p. 13-65). Asociación de Ceramología.
- Aliaga, X.; Caballé, G.; Subiranas, C. (2002). *Memòria de la intervenció arqueològica al Castell de Llívia (la Cerdanya), 1999-2000*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Amigó, J.; Barberà, J.; Cortadella, J.; Guasch, D.; Solias, J.M.; Cortés, M. (1986). *El Bullidor, jaciment medieval. Estudi de materials i documentació. Quaderns d'Estudis Santjustencs III*. Ajuntament de Sant Just Desvern.
- Aquilué, X. (1999). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona.
- Bolòs, J.; Mallart, L. (1984). La ceràmica grisa de la granja cistercenca d'Ancosa. *Ceràmica grisa i terrissa popular. Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, Annex 2* (p. 63-80).
- Bolòs, J.; Mallart, L. (1986). *La granja cistercenca d'Ancosa (La Llacuna, Anoia). Estudi dels edificis i dels materials trobats durant les excavacions (1981-1983)*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- Caixal, A.; Pancorbo, A.; Sureda, M.J.; Torras, M.; Galera, A. (2011). *Castell de Godmar (Callús). Arqueologia i història*. Diputació de Barcelona.
- Cerdà, J.A. (1991). Un conjunt de ceràmica del segle XVI procedent de Can Xammar (Mataró). *Laietània*, 6, 157-183.

- Cerdà, J.A. (2001). *La ceràmica catalana del segle XVII trobada a la Plaça Gran (Mataró)*. Associació catalana de ceràmica decorada i terrissa. Barcelona.
- Cerdà, J.A. (2021). *Els escudellers i la producció de pisa a Barcelona (segles XV-XIX)*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Clua, M. (2017). Alternativas monetarias adoptadas en Catalunya durante la Baja Edad Media. *XV International Numismatic Congress, Taormina, 2015. Proceedings*. 1089-1092.
- Clua, M.; Gómez, S.; Villaescusa, L.; Daura, J.; Sanz, M. (2011). Un conjunto numismático del siglo XVI en la Cova del Ramal de la Raconada (Castelldefels, Barcelona). *Numisma*, 255, 117-130.
- Coll, J. (2009). *La ceràmica valenciana (Apuntes para una síntesis)*. Asociación valenciana de cerámica.
- Coll, J. (2020). Propuesta de seriación y cronología de las producciones cerámicas mudéjares del Reino de Valencia. Dins *XVII Congreso anual de la Asociación de Ceramología. En torno a la cerámica medieval de los ss. VIII-XV* (p. 187-213).
- Cooper, E. (2012). El dominio de la pólvora en la arquitectura militar a finales de la Edad Media. Dins *IV Congreso de Castellología* (p. 97-110). Asociación Española de Amigos de los Castillos.
- Crusafont, M. (1990). *La moneda catalana local (s. XIII-XVIII)*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics-Diputació de Barcelona. Barcelona.
- Crusafont, M. (2009). *Catàleg general de la moneda catalana. Països catalans i corona catalano-aragonesa (s. V aC-s. XX dC)*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Barcelona.
- De la Tour, H. (1899). *Catalogue de la collection Rouyer, vol. I. Jetons & méreaux du Moyen Age*. Paris.
- Font, G.; Llorens, J.M.; Mateu, Q.; Pujadas, S.; Tura, J. (2014). Montsoriu al segle XVI. Testimonis arqueològics de l'abandonament d'un gran castell. *Tribuna d'Arqueologia 2011-2012* (p. 244-263). Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- Frigola, J., (2011-2013). La ceràmica vidrada monocroma del convent dels dominics de Castelló d'Empúries. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 31, 447-476.
- Gibert, J.; Martí, R. (en premsa). De nuevo sobre las relaciones entre el califato cordobés y el condado de Barcelona. A propósito de la excavación del castillo de Castellví de la Marca. Dins C. Laliena i S. Gasc, *Renouveler al-Andalus. Les frontières de Philippe Sénac*. Presses du Midi. Tolosa.
- Llinàs, J.; Canyet, J. (2010). Les campanyes d'excavació dels anys 2008 i 2009 al castell de Sant Iscle (Vidreres, la Selva). Dins *Desenes Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona* (p. 441-449).
- González, J. (2003). Bombardeta, cerbatana, ribadoquín, falconete y cañón de mano. Cinco piezas multifuncionales de la artillería antigua. *Militaria. Revista de cultura militar*, 17, 97-110.
- Llinàs, J.; Merino, J.; Montalbán, C. (2004). El castell de Sant Joan de Lloret al segle XV. Dins *Actes del congrés Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental* (p. 411-419). Museu Etnològic del Montseny.

- López, A. (coord.) (2008). *Castell de Boixadors. Sant Pere Sallavinera. Memòria d'arqueologia i d'història*. Diputació de Barcelona.
- Lopez, A.; Caixal, A.; Fierro, X. (1998). El Lloc del Castell de Cubelles a l'època antiga i medieval (segles II aC-xv) segons l'arqueologia. Dins *El Castell de Cubelles. Textos de recerca històrica* (p. 135-178). Diputació de Barcelona.
- López, A.; Estany, I.; Niño, V.; Vila, J.M.; Fàbregas, M.; Parera, M.; Clua, M.; Götzen, V. (1998). *Torre del Baró, Viladecans. Arqueologia*. Diputació de Barcelona.
- Martí, R. (2017). Els Castellvell durant el segle x, artífexs i veguers de la Marca de Barcelona. *Anuario de Estudios Medievales*, 47(2), pp. 679-705.
- Martí, R.; Folch, C.; Gibert, J.; Gonzalo, X. (2024a). El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus Dins M. Bouzas i Ll. Palahí (eds.), *De la tardoantiguitat a l'alta edat mitjana: una visió arqueològica* (p. 151-167). Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic.
- Martí, R.; Folch, C.; Gibert, J.; Gonzalo, X. (2024b). Castellví de la Marca, una fortificació recurrente en los confines de Tarragona y Barcelona. *Arqueología y Territorio Medieval*, 31, 297-322.
- Mataró, M.; Ollich, I.; Puig, A.M. (2010-2012). Unes mesures de ceràmica trobades a Santa Creu de Rodes (el Port de la Selva, Alt Empordà). *Arqueologia Medieval*, 6-7, 90-99.
- Mataró, M.; Ollich, I.; Puig, A.M. (2011). L'abandonament del poblat de Santa Creu de Rodes: el context arqueològic i documental. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 52, 315-338.
- Monreal, L.; Barrachina, J. (1983). *El castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle xv*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Moya, A.; Clua, M.; Escala, O.; Tartera, E.; Vidal, A. (2017). La sitja del pati de les Monges: una ullada a la Linyola del segle xvi. *Mascançà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 8, 61-86.
- Otiña, P.; Varas, O.; Vilanova, O. (2011). *Memòria de la intervenció arqueològica a la Rambla de Sant Francesc (Vilafranca del Penedès)*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Puig, A.M.; Riera, A. (1995). *Convent de Sant Domènec (Castelló d'Empúries, Alt Empordà), memòria d'excavació*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Roig, J. (2003). Un forn de teules del segle xv a la vila de Sabadell (Vallès Occidental): la intervenció arqueològica al carrer de Sant Quirze, 47. Dins *II Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya* (p. 331-337). ACRAM.
- Ryder, A. (2021). *El naufragi de Catalunya. La guerra civil catalana del segle xv*. Edicions Sidillà.
- Sanahuja, X. (2001). La moneda de Lleida al segle xvii. *Acta Numismàtica*, 31, 111-148.
- Sánchez, E. (2020). *Memòria del seguiment arqueològic de l'obra de recuperació de la muralla del recinte jussà del castell de Llívia (Cerdanya). Fases 2017, 2018 i 2019*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.

- San Vicente, J.I.; Neira, M. (2010). Dos jetones medievales franceses hallados en la iglesia de San Pedro de Mungia. *Kobie*, 14, 161-170.
- Soberón, M. (2023). *Forma, color i cronologia. La pisa catalana en el context arqueològic de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona.
- Sobrequés, S; Sobrequés, J. (1973). *La Guerra Civil Catalana del segle xv. Estudis sobre la crisi social i econòmica de la Baixa Edat Mitjana*. Edicions 62. Barcelona.
- Solanes, E. (1999). *Memòria de l'excavació arqueològica al Castell de Castellet (Castellet i la Gornal, Alt Penedès)*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.
- Soler, N. (1981). *Ceràmica valenciana del segle xv trobada a la Pia Almoina de Girona*. Diputació de Girona. Girona.
- Testi, D. (2020). La evolución de las armas individuales y su definitiva consolidación en los campos de batalla de las Guerras de Italia. *e-Stratégica*, 4, 141-178.
- Vicens, J. (1980) *Els Trastàmars (segle xv)*. Ed. Vicens-Vives. Barcelona.
- Vidal, J.; Fibla, H.; Alucha, O.; Esteve, S.; Estrella, L.; Forcadell, T.; Galeote, E.; Mollà, F.; Querol, I. (2001). La vaixella blava i de réflex metàl·lic del castell d'Ulldecona. Dins *Actes de les Primeres Jornades d'història d'Amposta, 2000* (p. 279-318). Ajuntament d'Amposta.
- Zurita, J. (1967-1985). *Anales de la Corona de Aragón*. A. Canellas (ed.). Institución Fernando el Católico. Saragossa.